

Gyermeknevelés
I. évf. 1. szám, 139-145. (2013)

EGY TANULMÁNYKÖTET MARGÓJÁRA
MIKONYA GYÖRGY–SZARKA EMESE (SZERK.): AZ ÚJ VALLÁSOS
MOZGALMAK ÉS A PEDAGÓGIA (ELTE EÖTVÖS KIADÓ 2009)

Demeter Katalin

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A Mikonya György vezette *Reszocializáció és kultúrák párbeszéde az új vallásos mozgalmakban* kutatócsoport vállalkozása hiánypótló. A vallásosság kutatása szenzibilis terület, az adatgyűjtést meghaladó mélységű, pedagógiai nézőpontú vizsgálata úttörő kezdeményezés hazánkban.

Kitüntetett jelentőséget ad a csoport munkájának, és – a kutatások eredményeinek közzétételére tervezett – három kötetes könyvsorozatnak, hogy az első kötet megjelenését követően mind a vallási közösségek jogállását, mind a hitoktatás szabályozását a magyar törvényhozás jelentősen átalakította, a változó jogszabályi környezet a tájékozódást a korábbiaknál is szükségesebbé teszi.

A könyvsorozat első két tanulmánykötete már olvasható. Az *Új vallásos mozgalmak és a pedagógia* 2009-ben jelent meg, alcíme szerint a vallásos mozgalmakkal összefüggő sajátos iskolai nevelési problémák feltárására vállalkozik. Mikonya György a kötetet bevezető értekezésében személyiséglélektani és valláspszichológiai elméletek eredeti ötvözetével megalapozza, a társszerkesztő, Szarka Emese *A valláspedagógia tartalmának alakulása* című zárótanulmányában összefoglalja a tanulmányok füzérét. A széleskörű anyaggyűjtést és rendszerezést követelő munka fő célja a szerkesztők szerint a hazai valláspedagógia önálló neveléstudományi diszciplínaként való kibontakoztatása.

A vallási szerveződések, közösségek kutatása érdeklődésre számot tartó, de valláselméleti, szociológiai, szociálpszichológiai, történeti, kulturális antropológiai, pszichológiai megközelítésben egyaránt viták kereszttüzében álló, politikai befolyástól sem mentes terület, a vallásosság összetett jelenség, vizsgálata a kiindulópontnak tekintett alapfogalmak és a metodikák megválasztása, a következtetések levonása terén egyaránt körültekintést és mértéktartás igényel, amire a vallásszociológusok eredményeik közzétételekor folyamatosan felhívják a figyelmet. Szükség is van a következtetések tekintetében az óvatosságra, hiszen a vallásosságra vonatkozó fogalmak értelmezésének különbségei és az adatgyűjtési módszerek eltérései jelentősen befolyásolhatják az azonos népesség körében azonos időszakban folytatott vizsgálatok eredményeit és ezek értékelését.¹

Munkájának kezdetén a kutató szembesül például a vallási közösségek és az egyéb szerveződések elhatárolásának feladatával, ami, ha nem a törvénykezés tudományos szempontból aligha kielégítő módját fogadja el,² meglehetősen sokrétű feladat, ugyanakkor

természetesen a törvényi változások óhatatlanul rávetítik árnyékukat a tudományokra is. Az 1990-es évi IV. törvény 8. § szerint az azonos hitelveket követő legalább száz természetes személy vallási tevékenység céljából egyházat alapíthatott, így 2007-ben az Oktatási és Kulturális Minisztérium 159 különálló egyházat/vallási közösséget tartott nyilván, ezeket további, a vallási közösségek által működtetett intézményekkel bővítve kb. 300 egyházi jogállású szervezetet ismert el. A kutatócsoport munkájának kezdetén tehát a jogszabály még igen szélesre nyitotta a vizsgálódás kereteit. A 2011. évi CCVI. törvény az egyházak körét jelentős mértékben szűkítette: a recenzio megjelenéséig –két ütemben – 27 egyház elismerésére került sor, jöllehet a törvény 14. §- a nyitva hagyja az utat a megszabott kritériumoknak megfelelő közösségekkel való bővítésre.

A törvénykezés deklaratív meghatározásánál árnyaltabb megközelítés lehetőségét éppen a történeti hagyományokon nyugvó nagy egyházak és felekezetek körén kívül eső vallási közösségek fogalmának jellemzési kísérletei kínálják, hiszen nem kis részben ezek miatt ütközik nehézségekbe a kellően flexibilis elméleti megalapozás. Ezek a közösségi

formációk lehetnek a tradicionális vallások elágazásaiból született, azok köréből kirekesztett vagy akár tolerált irányzatok is, lehetnek több különböző vallásból, esetleg tudományelemekből és hiedelmekből kompilált ötvözetek, amelyeknek a személyiség egészére egy-egy zenei szubkultúra vagy sportklub identifikációs közösségénél tartósabb befolyásuk akkor lehet, ha a hozzájuk csatlakozók életproblémáik folyamatos kezelésének ígéretét várhatják tőlük.

Az „új vallási mozgalom” (ÚVM) terminust általában olyan közösségekre alkalmazzák, amelyek transzcendens irányultságú lelki, világnézeti, hitéleti kultúra követésére és gyakorlására hivatottak nyilvánítják magukat.³ A közelítő megfogalmazás, amint a hozzá hasonlók is, könnyen kicsorbulhatnak azonban az egyes közösségek önmeghatározásán, ezért mondható plauzibilis megoldásnak Mikonya György módszere, aki a kötet bevezető tanulmányában a vallásos közösségek különféle csoportosításával rajzol tablót, így az elhatárolás rugalmas, újabb szempontok érvényesítésével az ide sorolt közösségek köre módosítható, ami különösen indokolt ebben a körben, hiszen folyamatos a mozgalmak sokasodása és változása.

A kötetben a szerzők bemutatnak néhány jellegzetes, általuk az ÚVM körébe sorolt közösséget, nem riadva vissza egyes, különböző intézmények éles bírálatait magára vonó, és a közvéleményben is inkább negatív értékelésű csoportosulás jellemzésétől sem. A választás szempontjairól nem esik szó, de talán szándék lehetett a különböző világvallásokhoz köthető új mozgalmak reprezentálása, hiszen a magukat a kereszténységhez soroló vallási közösségek mellett megjelenik a kötetben iszlám eredetű, ind megalapozású és a főként kínai és japán, csan és zen buddhista gyökerekből táplálkozó közösségi formáció is. A vallásosság hagyományos fogalmának sajátos bővítésével éltek a

szerkesztők, amikor a pszichotechnikai módszerek terjesztésére szerveződött, jöllehet a spiritualitásra irányuló igény közösségi kielégítését is felvállaló szcientológiát, valamint az agykontrollt a kutatott szervezetek körébe sorolták.

A kötet szerzői a módszerek választása során a sokoldalúságot tartották szem előtt. Vallási/egyházi dokumentumokat ismertettek, beszámolókat gyűjtöttek egyháztagoktól és az egyházaikat elhagyóktól, valamint külső megfigyelőktől. A pedagógia szempontjaira tekintettel rendszerezték a – nagyrészt személyes elbeszéléseket, interjúkat tartalmazó, igen szerteágazó – anyagot. Minden kiválasztott vallási mozgalomhoz összegző táblázat készült, az egyes fejezetek végén pedig „a neveléstudományhoz” címzett jelzések olvashatók. A megnyilatkozást vállaló egyháztagok személyes közléseinek dominanciája az összegzések érvényességi tartományát vélhetően szűkíti, hiszen a közösségek tagjai eltérően követhetik, értékelhetik, értelmezhetik az ideáltipikus mintákat, a tanítások egyénített módon épülnek be egy-egy hívő világértelmezésébe, céltételezésébe, értékrendjébe, konkrét élethelyzeteinek megélésébe, így az egyes közösségek útmutatóként elismert iratainak a tagok beszámolóival való összevetése a következőkben átfogóbb kép kialakítására adhat alkalmat. Szembetűnő például, hogy a közösségek tagjainak beszámolói arról, hogy mozgalmuk milyen életmódmintát követ, nagyjából megegyezik a mainstream médiumok és nevelő célzatú tömegmozgalmak által hirdetett testi-lelki egészségképpel, persze valamelyest rigorózusabb formában, vallási kötelességnek tartva például a családi élet bensőségességét, vagy éppenséggel az egészséges étkezést. A nagyobb részben személyes beszámolókra és megfigyelésekre épülő ismertetések ugyanakkor élményszerűvé teszik a leírásokat, egyúttal tiszteletet ébresztenek a munkát végzők kitartása és eltökéltsége iránt.

Mesterházy Ágnes az Egyesült Államokból indult – hazánkban három egyházi közösségbe szerveződött – adventista mozgalmat és az adventisták közül kivált, ma már önálló egyházat, a Jehova Tanúit jellemzi, különös hangsúlyt helyezve az önfegyelmet és odaadást követelő életmód, a család és a nevelés leírására, nem tagadva az iskolai és más közösségekkel való együttműködés nehézségeit sem.

Szarka Emese mutatja be a muszlim országban született, önjellemzése szerint integratív és toleráns Bahá’i Közösséget, annak jótékonyági és tanító szolgálatát.

Szabó Richárd vállalkozott a világszerte rázúduló kritikák által a tudomány és a vallás körén kívülré utasított – szintén az USA-ból indult – Szcientológiai Egyház bemutatására. A tanulmány illusztrálja azt a rejtélyt, de nem fedi fel, hogy miben áll a nehezen átlátható szerveződésű, működési módú mozgalom vonzereje, és miért váltott ki ilyen mértékű társadalmi elutasítást.

Szarka Emese az USA-ban létrehozott agykontroll módszert a hagyományos pszichikus technikák adaptációjával kialakított tanulási rendszerként jellemzi, amely nem idegen az akadémiai tudományoktól sem, a kifejlesztésében és terjesztésében

közreműködők egyetemeken képzett pszichológusok, orvosok. Az Agykontroll Alapítvány önmeghatározása szerint is elsősorban a pszichikus adottságok teljesebb kibontakoztatására irányuló tevékenységet folytató közösség, hasonlóan az Erőszakmentes Kommunikáció Központból kiinduló szerveződéshez. E két formáció nagyon részletes, a szervezetek által közrebocsátott iratokból bőven idéző ismertetésére alapozva Szarka Emese pedagógia szempontból releváns szemléleti és tanulmányi elemeket foglal össze.

A hagyományos hitrendszerekkel szoros összefüggésben fejlődött, de főként az egységes testi-lelki kiteljesedés irányába vezető gyakorlatok rendszereként bemutatott japán harcművészetről Verőné Jámbor Noémi, a vallási indíttatású, ind eredetű táncművészetről Turi Virág Réka készített beszámolót, ezek az írások érdekességük és eredetiségük okán olvashatóak, bizonyosságot tesznek arról, hogy a szerzők önfejlesztő és pedagógiai munkájukban egyaránt hitelesek, de elbeszélésük a kiemelt tevékenységformákat szélesebb kontextusba nem helyezi.

A kötet valamennyi írása a megértést szorgalmazva szolgálja a hazai közvéleményben tapasztalható elutasítás, elzárkózás, vagy elítélő attitűd oldását. Az új egyházi törvény még indokoltabbá teszi a vallások, köztük az új mozgalmak tanulmányozását, a törvény hatálybalépésétől kezdve ugyanis a pedagógus nem csupán azzal a kihívással szembesül, amire a kötet több tanulmánya is utal, hogy ugyanis az eltérő vallási kötődésű családból, közösségből érkező gyerekek között hogyan tudja a megértést elősegíteni. A pedagógusnak az új jogszabály teremtette helyzetben azzal a feladattal is meg kell birkóznia, hogy miként kezelje a vallásos közösségek közötti törvényi különbségtétel problémáját, nem csupán a gyerekek, hanem a szülők, a helyi civil és intézményes szerveződések, és az iskola tanulási-nevelési közösségének életében részt vállaló egyházi küldöttek, oktatók körében is. A kötetben szó esik arról, hogy az egyes mozgalmak milyen módon kapcsolódnak be a nevelésbe és az oktatásba. A Magyarországi Baha'i Közösség „Mesélő Édesanyák” projektje például, ami Szarka Emese tanulmánya szerint roma közösségekben különösen sok követőre talált, jelenleg nem tartozik az állam által elismert egyházak közé, így nem vonatkoznak rá a köznevelési törvény e tárgyú előírásai sem, holott társadalmi hasznossága kétségbevonhatatlan, ezért a törvényalkotó vélhető szándékának megfelelni látszik.

A vallásosság tanulmányozását, ennek révén a kötet írásait az egyházak új szabályozása mellett a hit- és erkölctant kötelezően választható, a tanulmányi előmenetelbe beszámító osztályzattal értékelt tantárgyként előíró 2011. CCVI.⁴ törvény szintén kiemelt jelentőséggel ruházza fel. A hit- és erkölctan tanításának kötelezően választható iskolai tantárggyá tételét nyilván a társadalom fejlesztésének, a gyermek erényességének és jóllétének célja vezette. A törvényhozó vélhetően nem számolt azonban sem a szervezési nehézségekkel, sem a különböző felekezetekhez tartozók egymástól és a felekezeten

kivüliektől való iskolai, tanórai elkülönítéséből eredő kölcsönös idegenkedéssel, sem pedig az egyházak iskolai képviselői részéről megjelenő misszionárius eltökéltség lehetőségével, gondolható, hogy mindez nem vezet a társadalmi harmónia, a kívánatos erény és jóllét irányába.

A vallásosság hatása az egyén életére az európai eszmetörténetben régóta elemzett kérdés, amint ezt néhány jellegzetes példára való utalás is megvilágíthatja. A 17. századi janzenista matematikus–filozófus Blaise Pascal emlékezetes mondatai bizonyára mindazokban felidéződhetnek, akik a hit- és erkölcsstan jelen formában előírt hazai bevezetését mérlegelték. A *Gondolatok* című mű dialógusának filozófus-szereplője, közvetlenül a híres „fogadás” érveinek kifejtése után a hitkeresőhöz ekképp szól: „El akar jutni a hithez, de nem ismeri a hozzá vezető utat; ki akar gyógyulni hitetlenségéből, és orvosságot kér rá: azoknak a példáját kövesse, akik ugyanúgy meg voltak kötve, mint maga, és most mindenüket felteszik a fogadásra. Ezek az emberek ismerik azt az utat, amelyet maga követni szeretne, és már kigyógyultak abból a bajból, amelyből fel akar épülni. Cselekedjék úgy, ahogyan ők kezdték: úgy tettek, mintha hinnének, szentelt vízzel hintették meg magukat, miséket mondtak...”⁵

A 19. századi evangélikus Søren Kierkegaard *Félelem és reszketés* című írásában ezzel szemben arról szól, hogy az evilági élet döntési helyzeteiben végletesen elbizonytalanodott ember számára csak a hit adhat bizonyosságot, ám a hit: szenvedély, hozzá csak egyedi, egyéni út vezet, ami ugyan mindenki előtt nyitva áll, de nem mindenki képes ezen az úton végigmenni. A „hit igazi lovagja tanú, soha nem tanító”, ha „egy tucat szektázó összeáll”, az csak a külső világnak szól.⁶ Megjegyzendő, hogy itt a „szektázó” megjelölés bármely felekezet pusztán közösségi identitást, külső elismertséget kereső híveire vonatkozik, nem csak a hagyományosan szektának nevezett vallási csoportokra.

A vallásszabadság követelése az európai újkorban egyre nagyobb hangsúlyt kap, ugyanakkor a keresztény hit- és erkölcs elfogadtatásának helyeslése a francia felvilágosodásig jelentősen nem rendül meg. A vallásszabadság ugyanis első jelentősebb hirdetőinél még egészen más értelemben szerepel, mint ahogyan azt ma megszoktuk, amint azt például Európai Unió Alapjogi Chartája fogalmazza meg.⁷ A 15-16. század fordulóján például a katolikus Morus, vagy később, a 17. században például az anglikán John Locke egyaránt kiemelik, hogy az egyének megbízhatóságának érdekében bizonyos tanok (elsősorban az ateizmus) követését és/vagy hirdetését helyes közösségi korlátozás alá vonni.⁸

Voltaire bon mot-já világít rá egyenesen, miről is lehet szó: „Szükségem van arra, hogy az ügyvédem, a szabóm, és a feleségem higgyen Istenben”⁹ Rousseau más oldalról nyomtatékosítja a vallásosság követelményét: „az állam számára igen fontos, hogy minden

polgárnak legyen vallása, amely megtanítja szeretni kötelességeit”. A polgári vallás rousseau-i tantételei egyszerűen összegezhetőek: „létezik a hatalmas, bölcs, jóságos, előrelátó, és mindenről előre gondoskodó istenség, van eljövendő élet, az igazak üdvözülnek, és a rosszak elnyerik büntetésüket, a társadalmi szerződés és a törvények szentek.”¹⁰

A különféle vélemények európai kulturális örökségünk részei. Vajon a külsődleges kultusz közelebb visz-e az erény jutalmát ígérő, kiegyensúlyozott és mértéktartó földi életet eredményező hithez, mint azt Pascal írta, vagy éppenséggel eltávolít attól, ahogyan a dán filozófus vélte? Ki lehet-e mondani, hogy az embertársak iránti megértést szorgalmazó, nem csak transzcendens irányultságú meggyőződések közül egyesek az erényességet inkább szolgálják, mint mások? Vagy éppenséggel a vallás (bármely vallás?) féken tartja a kísértéseknek nehezen ellenállót, szakralizálja a profán törvényeket? A kötet tanulmányai a maguk módján válaszolnak a kérdésekre.

Az ezredfordulón szélesebb kontextusban, több vizsgálat kutatta a szubjektív jóllét és a vallásosság összefüggését. A hazai szakirodalomban legismertebbek a Kopp Mária nevével

fémjelzett kutatócsoport eredményei, amelyekből az tűnik ki, hogy a vallásosság – jóllehet egyéb tényezőktől, pl. szociokulturális, jövedelmi, demográfiai státustól, a vallási kötődés jellegétől nem függetlenül – alapjában véve előmozdítja a szubjektív jóllétet.¹¹

Egy, a vizsgálatot több országra kiterjesztő kutatás szerint a hagyományosan vallásosként számon tartott országokban vallásosak szubjektív jólléte ugyan felülmúlta a nem vallásosakét, de a szekulárisabbnak tartott országokban hasonló összefüggést nem tudtak kimutatni.¹²

A kötetben Szenes Márta tanulmánya az új vallásos mozgalmakba belépett fiatalok megtérésük előtti életútjának sokrétű elemzésével gazdagítja a témakör irodalmát, ezzel illeszkedik a bevezető értekezés szabta kerethez, ami elsősorban az egyén élethelyzetének, spirituális szükségletének, identifikációs közösség iránti igényének irányából közelíti meg az új vallásos mozgalmak vonzását, létrejöttük és gyarapodásuk forrását.

A kötet előszava egy, a társadalomtudós kívánatos tárgykezelésének ideáltípusát jellemző Koestler-idézzel zárul: „*a cél nem az ítélkezés, csak a megismerés és a mérlegelés*”, amit érzékelhetően törekszik követni a munkában közreműködő valamennyi szerző. Mikonya György bevezető tanulmánya olyan átfogó lélektani megalapozást ad a további munkához, ami a rivalizáló pszichológiai elméleteket egységbe ötvözve keretbe foglalja a kutatásokat, ösztönzést és bátorítást ad a csoport tagjainak. A kötet tanulmányai, amint a már olvasható második kötetbe foglaltaké is, várakozást keltenek a folytatás iránt.

Jegyzetek

¹ Példa lehet erre Rosta Gergely tanulmányában egy döntően vallási önmeghatározás alapú, általában évente végzett kérdőívezés a 'maguk módján vallásosak' arányát hazánkban a kilencvenes évek elejétől 2008-ig csekély ingadozásokkal, alapvetően változatlanul, cca. 50%-nak mérte, ezzel szemben a SOTE Magatartástudományi Intézetének széles körben ismert kutatásai szerint 1995-től 2006-ig duplájára nőtt az egyházakon kívüli vallásos csoport aránya. Ld. e két írás adatainak különbségét: Rosta Gergely: Vallásosság a mai Magyarországon. *Vigília* 2011/11 és Székely András: A vallásosság alakulása Magyarországon 1995-2006 között. In: Kopp Mária (2008) szerk.: *Magyar lelkiállapot*. Semmelweis Kiadó, Budapest.

² A 1990-es évi IV. tv. 8. -15.§ szabályozásához képest a 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról a következőképpen változtatta meg a vallási közösség fogalmát:

„6. § (1) A vallási tevékenység olyan világnézethez kapcsolódó tevékenység, amely természetfeletti irányul, rendszerbe foglalt hitelvekkel rendelkezik, tanai a valóság egészére irányulnak, valamint az erkölcsöt és az emberi méltóságot nem sértő sajátos magatartáskövetelményekkel az emberi személyiség egészét átfogja.

(4) Az Országgyűlés által elismert egyházakat a melléklet tartalmazza (42/2011. (XII. 31.) KIM rendelet)” Az Alkotmánybíróság 2013.02.26-án közzétett IV/2352/2012 határozatában az idézett sarkalatos törvény több pontját Alaptörvény-ellenesnek nyilvánította. Az Országgyűlés a törvény kifogásolt elemeit az Magyarország Alaptörvényének negyedik módosításával beemelte az Alaptörvénybe (ld. MK_13_049_pdf): 1) Az Alaptörvény VII. cikk (2) és (3) bekezdése helyébe a következő rendelkezések lépnek: „(2) Az Országgyűlés sarkalatos törvényben egyházként ismerhet el egyes vallási tevékenységet végző szervezeteket, amelyekkel az állam a közösségi célok érdekében együttműködik. Az egyházak elismerésére vonatkozó sarkalatos törvényi rendelkezésekkel szemben alkotmányjogi panasznak van helye.

³ A Szarka Emese által idézett, Christopher Partridge által szerkesztett kötet mellett a tárgy meghatározásához hozzájárul egyebek közt Lewis, James R. (2008): *The Oxford Handbook of New Religious Movements* (Oxford Handbooks in Religion and Theology) c. könyve.

The Centers For Apologetics Research lelkiismereti irányzatokként említ több olyan közösséget, amelyek a kötetbe kerültek. Lugosi Győző történész pedig a kívülállók részéről szokásos „kisegyházak, fundamentalizmus, integrizmus, neospiritualizmus, New Age, kultusz, szekta” megnevezéseket is felsorolja, amelyeket azonban az érintettek magukra nézve nem tartanak érvényesnek.

<http://www.claritas.co.hu/dokumentumok/lugosi%20gyozo.pdf>

⁴ 2011. évi CXC. törvény „A nemzeti köznevelésről” 35.§. és az alkalmazásra vonatkozó 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet szabályozza

⁵ Pascal, Blaise (1978) : *Gondolatok* Gondolat Kiadó, Budapest, 57-58. o.(ford. Pödör László)

⁶ Kierkegaard, Søren (1986): *Félelem és reszketés*, Európa, 139-140 o. (ford. Rác Péter)

⁷(2007/C 303/01) 12. 12. 2007. Idézet a Charta szövegéből: „10.cikk – A gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadság: (1)Mindenkinek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadsághoz. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy a meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben, istentisztelet, oktatás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatását.”

⁸ Ld.: Morus, Th.(1989): A Seholszigetiek vallásairól. In: *Utópia*.Európa Kiadó, Bp. és Locke, John (1982): *Levél a vallási türelemről*. Akadémiai Kiadó, Bp.

⁹ Ld. a „vallás” címszót Voltaire (1983): *Filozófiai ABC*. Európa Kiadó, Bp.

¹⁰ Rousseau: A társadalmi szerződésről. VIII. fejezet. In: *Értekezések és filozófiai levelek* (1978). Magyar Helikon, Bp.

¹¹ Székely László tanulmányát Kopp Mária – szerk. (2008.): *Magyar lelkiállapot. c. kötetéből* idézi Pósch Krisztián–Schlosser Károly: Izolált vallási közösségek pszichológiája. In: Mikonya György – szerk. (2012): *Vallásos mozgalmak nézetei a családról és az iskoláról*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp.

¹² Diener, E., Tay, L., Myers, D. G. (2011): The religion paradox If religion makes people happy, why are so many dropping out?.*Journal of Personality and Social Psychology*, 101, 6, 1278 -1290 – idézi Pósch Krisztián–Schlosser Károly u.o.